

*І.В. Довжук
(м. Луганськ)*

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗМІНИ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ у середині ХІХ ст.

У статті розглядаються соціальні й економічні зрушення в українських губерніях у середині ХІХ ст. Підкреслено, що утвердження товарно-грошових відносин впливало на національну самосвідомість значної частини українського етносу. Натомість долався середньовічний ізоляціонізм, відбувалися структурні зміни у складі населення. Нова різночинна інтелігенція та краєці представники національної буржуазії стали носіями українського національного відродження.

Ключові слова: *промисловий переворот, мануфактури, промислове виробництво, підприємства, національна буржуазія, пролетаріат.*

У 30–40-х рр. ХІХ ст. на українських землях, що були у складі Російської імперії, розпочався промисловий переворот — перехід від мануфактурного до фабричного виробництва. Поступово долався економічний ізоляціонізм середньовічного натурального господарства, складались економічні умови формування української модерної нації. Товарно-грошове господарство, що приходило на зміну натуральному, сприяло розширенню економічних зв'язків між окремими регіонами українських земель, вносило зміни в соціальну структуру суспільства, сприяло формуванню інтелігенції, національної буржуазії, здатних генерувати ідеї національного відродження.

У першій третині ХІХ ст. більшість підприємств України становили міські й сільські кустарні промисли (ремісничі майстерні), мануфактури, засновані на ручній техніці та примусовій праці кріпаків¹.

Кустарно-ремісничє виробництво поділялось на два типи: кустарне і ремісничє. Кустарне орієнтувалося на невизначений ринок, а кустар був водночас підприємцем і виробником. Ремісничє виробництво існувало завдяки замовленням і замовнику. Ремісник докладав лише свою працю та власний інструмент. Кустарна промисловість була пов'язана з наявністю сировини та безпосереднім впливом довкілля. Важливим спонукальним чинником до занять кустарництвом стала втрата зв'язку із землеробством у процесі поглиблення майнового розшарування селянства. У масі сільського населення переважало козацтво, яке було більш підприємливим прошарком, що сприяло кустарному промислу².

Існувало два види мануфактур — кріпосницька та капіталістична. Своєю чергою, кріпосницька мануфактура підрозділялася на вотчинну і посесійну. Вотчинна мануфактура ґрунтувалася на примусовій праці кріпосних селян і в

основному мала натуральний характер. Посесійна спиралася на працю селян, які були приписані для роботи на промислових підприємствах. На відміну від вотчинних, ці мануфактури створювалися в основному особами недворянського походження.

Капіталістичні мануфактури належали переважно купцям, міщанам та селянам, які звільнилися від кріпосної залежності. Засновані на вільнонайманій праці мануфактури швидко зростали і працювали на ринок. Для забезпечення мануфактури робочими руками підприємці здійснювали різноманітні заходи: оголошували про прийом на роботу, завчасно укладали трудові угоди, прикріпляли робітників до мануфактури. Переважно селяни наймалися на роботу самостійно, розраховуючи на вищу заробітну платню. Попри наявність сталих місць найму та напрямів відходу, ринок праці характеризувався непорядкованістю й хаотичністю трудової міграції³.

Чисельність промислових підприємств в Україні з 1832 до 1861 рр. зроста майже в 4 рази (з 752 до 2873), 72% з них було в селах, 10% — у губернських містах, 18% — у повітових містах⁴.

Феодальна вотчина втрачала натуральний характер і поступово перетворювалася на товарне господарство. Зростали обсяги товарної продукції та зв'язки з ринком. Зрозуміло, що значна частина підприємств спиралася на кріпосну працю низької продуктивності, що послаблювало їхню конкурентоспроможність. Кріпосницькі промислові підприємства, засновані на примусовій праці, не витримували конкуренції з капіталістичним виробництвом. Кріпосницькі мануфактури в 1860–і рр. перестали існувати.

Ось чому вотчинна і посесійна мануфактура могла існувати доти, поки спиралася на ресурси маєтку. При розширенні зв'язків з ринком це призводило її до занепаду.

Збільшення кількості мануфактур, фабрик і заводів, які працювали на найманій праці, поява нових галузей промислового виробництва від зростання міського ремесла й сільських промислів, що виробляли товари на ринок — усе це свідчило про розвиток товарного виробництва. Товарно-грошове господарство руйнувало підвалини феодально-кріпосницької системи, сприяло економічному об'єднанню українського населення.

У середині XIX ст. розвивалися такі галузі виробництва, як машинобудування та металообробка. Наприкінці 50-х років в Україні діяло 11 чавуноливарних і 32 залізобудовних заводи. У 1860 р. у Донбасі видобуток кам'яного вугілля становив 6 млн пудів. Басейн за кількістю видобутого мінерального палива вийшов у цей час на друге місце в Російській імперії, поступаючись лише польській Сілезії⁵.

У розглядуваний період також розвивалися суконна, тютюнова, складувна, паперова, харчова промисловості. У промисловому виробництві передувала цукрова промисловість, яка забезпечувала 80% виробництва цукру в Російській імперії. У 40-і роки темпи розвитку цукрової промисловості дещо знизилися, але лишалися досить високими. Лише в 50-х роках розвиток цукрової галузі значно збільшується. У 1857 р. в Україні вже діяло 218 цукрових заводів, що становило

70% від кількості цукрових підприємств Російської імперії. У 1859–1860 господарському році цукрова промисловість України налічувала 228 заводів, з яких 113 припадало на Лівобережжя, а 115 — на Правобережжя. Загальна кількість цукрової продукції, виробленої заводами, становила близько 14 млн руб. Для порівняння: пиво-медоварні підприємства за цей період виробили продукції на суму 379,8 тис. руб., а підприємства тютюнової промисловості — на 1,6 млн руб. У 1860–1861 господарському році в Україні діяло 257 цукроварень, зокрема на Лівобережжі працювало 132, а на Правобережжі — 125. Високі темпи розвитку були однаковою мірою властиві як Лівобережжю, так і Правобережжю, що обумовлювалося подібними кліматично-природними умовами⁶.

У середині XIX ст. посилюється процес формування всеукраїнського (у межах всеросійського) внутрішнього ринку. У його орбіту включаються все нові території, зростають економічні зв'язки з віддаленими районами України. Прикладом цьому може бути інтенсивна інтеграція Бессарабії, включеної до складу Російської імперії в 1812 р., і господарство півдня України. Формування всеросійського ринку об'єктивно сприяло подоланню тих соціально-економічних відмінностей, які реально існували між окремими регіонами Наддніпрянщини.

Значну роль у процесі інтеграції українських земель відігравали ярмарки. У 40-х роках в українських губерніях їх діяло 12 тис., у тому числі 178 великих і середніх. Найважливішими з них були Контрактовий у Києві, Введенський у Сумах, Хрещенський, Успенський, Покровський у Харкові, Петропавлівський у Катеринославі⁷.

У посиленні формування єдиного ринку, економічних зв'язків між окремими регіонами важливу роль відіграє розвиток транспорту. Від його стану залежало подальше зростання продуктивних сил. Для України, де річкове судноплавство було розвинуто в середині століття слабо, а залізниць ще не було, проблема транспорту мала важливе значення. Основну роль відігравали перевезення суходелом. У 40–50-х роках у Степовій Україні перевезення волами була у 2–3 рази дешевше, ніж кіньми. Важливим напрямком перевезень у середині XIX ст. став Новоросійський край, який швидко освоювався⁸.

У дореформене десятиріччя було підготовлено низку проектів будівництва залізниць в Україні. Проте Кримська війна (1853–1856 рр.) не дозволила їх реалізувати. Провідна роль належала стратегічним шляхам — від Києва та від Харкова до Петербурга. Повільно розвивався річковий транспорт. У 1823 р. на Дніпрі з'явився перший пароплав. У 1838 р. створено Дніпровську судноплавну компанію. У Дніпровському басейні в 1852 р. налічувалося лише 7 пароплавів загальною потужністю 360 к.с. Після Кримської війни з'являються пароплавні товариства і компанії. У 1859 р. Дніпром і його притоками курсувало 17 пароплавів, серед них 3 пасажирських, решта — буксири. Зростає вантажообіг чорноморсько-азовських портів. Основна його частина здійснювалася парусними суднами. Найбільшими портами в Україні в середині століття стали Херсон, Одеса, Миколаїв⁹.

У 20–50-х рр. XIX ст. цивільне суднобудування перебувало переважно у приватних руках. Для пасажирських і вантажних перевезень на Чорному та

Азовському морях у 1827–1855 рр. суднобудівні верфі України будували: у Миколаєві — 16 пароплавів, Одесі — 1, у Київській губернії (м. Мошни) — 1, на Луганському ливарному заводі — 1. Крім того, у ці роки в Англії було придбано 28 суден¹⁰.

Після Кримської війни державні заводи Російської імперії будували переважно військові кораблі. Уряд імперії вважав цивільне суднобудування мало-перспективним. Розвиток торговельного флоту відбувався завдяки придбанням суден за кордоном. Приватне суднобудування у країні орієнтувалося на спорудження суден малого каботажу. Недооцінка великого каботажу, обмеженість коштів, будівництво таких суден у зарубіжних країнах гальмували розвиток вітчизняного суднобудування. Російська імперія була чи не єдиною країною Європи, де морському комерційному суднобудівництву не приділялося належної уваги.

17 травня 1856 р. флігель-ад'ютант, капітан першого рангу М. Аркас та статський радник М. Новосельський надіслали міністру фінансів прохання про заснування на Чорному морі Російського акціонерного товариства пароплавства і торгівлі (далі — РТПіТ), основною метою якого мало стати прискорене формування на півдні України парового торгового флоту. Уряд підтримав цю ініціативу. Товариство створило власну судноремонтну і суднобудівну бази. Йому передали на умовах безоплатної аренди Лазаревське адміралтейство у Севастополі. У місті розпочалося будівництво суднопідйомного елінгу* вантажопідйомністю 3000 т. В Англії у фірми Мортон засновники РТПіТ закупили необхідні механізми і конструкції. Будівництво елінгу тривало з 1856 по 1861 рр.¹¹.

У середині XIX ст. починається будівництво шляхів сполучення: з'являється перша залізниця, будуються шосейні дороги, споруджуються нові канали, розширюється пароплавне сполучення на Чорному та Азовському морях. Мережа транспортних сполучень об'єднувала економічно розрізнені райони України в єдиний економічний простір. На околицях імперії з'явилося більше можливостей для розгортання підприємницької діяльності¹².

Зазначимо, що українська модерна економіка розвивалась шляхом інтегрування її в економіку загальноімперську, зазнавала колоніального визиску з боку метрополії. Утвердження капіталістичних відносин у промисловості й сільському господарстві, господарська спеціалізація районів, розширення внутрішнього ринку, розвиток внутрішньої і зовнішньої торгівлі, будівництво шляхів сполучення — усе це розхитувало господарську замкнутість окремих районів України, сприяло єдності економічного життя українського народу, етнічній консолідації, створювало підстави для націотворення.

Одночасно відбуваються структурні зміни у складі населення України. Початку утвердження ринкових відносин у 40–50-х роках сприяло зростання чисельності підприємців, найманих робітників, технічної та гуманітарної інте-

* Елінг — крита або відкрита споруда на березі моря, річки, озера, обладнана для ремонту суден.

лігенції (лікарі, адвокати, вчителі). Крім селян, які традиційно були носіями національних традицій, формувалися соціальні сили (підприємці, робітники, нова інтелігенція), здатні творити модерну націю.

Головним гальмом на шляху зростання національної свідомості української людності було кріпацтво та самодержавство, яке відстоювало інтереси дворян, тримало національну людність у лещатах імперського режиму.

За соціальним складом у середині XIX ст. серед промисловців переважали поміщики, які становили 40,5%, купці — 27,8%, міщани — 23,3%, селяни — 2,3%. У цей час лише поодиноким представникам із низів удавалося, розірвавши пута кріпосної неволі, пробитися до лав вільних підприємців. Це були переважно козаки, державні селяни, колоністи. Вони володіли переважно дрібними та середніми підприємствами.

Діяльність купецтва визначалась посвідченням на підприємництво. Посвідчень першої гільдії та першого і другого класу другої гільдії, що стосувалися великих торгових і промислових закладів, в Україні налічувалося 4222, або 17,7% від їхньої загальної чисельності в Європейській Росії. Посвідчення третього і п'ятого класів власникам середніх і дрібних підприємств було видано 13 812, або 22,8%. Найбільш активним у підприємницькій діяльності було купецтво південних губерній України (видано 5249 посвідчень) та Правобережжя (видано 4761 посвідчення). Пізніше, у 60-х роках, ліквідували існуючі до того обмеження у торгово-промисловій сфері для селян і міщан. Розмивання станових меж було закономірним явищем у становленні капіталізму¹³.

Історики радянської доби трактували буржуазію як експлуататора трудящих мас, відкидаючи при цьому її роль у розбудові виробництва та громадянському житті. Українська буржуазія формувалася в умовах царського режиму, знаходила у ньому підтримку, блокувалася з імперськими силами. Національно свідомий прошарок її був дуже вузьким. Проте він справляв помітний вплив на культурне життя суспільства і цим самим сприяв становленню національної свідомості.

Початком помітного зростання кількості репрезентантів української національної буржуазії слід вважати середину XIX ст., що пов'язано з процесом становлення капіталістичних відносин. Царська влада повільно змінювала свою політику щодо підприємців, прагнучи залучити до інвестування більшість буржуазії.

Представниками нової української національної буржуазії були такі славетні родини, як Тарновські, Терещенки, Яхненки, Симиренки. Їхня приватна ініціатива спрямовувалася в певні сфери суспільного життя. Освічені люди отримували можливість займатися практичною, наповненою змістом суспільною діяльністю. А якщо ця діяльність наповнювалася конкретним національним змістом, то на порядку денному була проблема фінансової підтримки українського національного руху. Фінансова база українського відродження передбачала не лише наявність у певних членів українського суспільства вільних коштів, а насамперед українофільські погляди, моральну свідомість, національну самоповагу. Вихід на історичну арену різних типів меценатів можна

вважати частиною українського національного відродження як націєтворчого процесу становлення української нації, перетворення етнічномовної спільноти на самосвідому політичну й культурну еліту¹⁴.

На післяреформений період припадає підприємницька діяльність родини Терещенків. Засновником імперії Терещенків став Артем Якович (?–1873), який, скориставшись указом 1803 р. «Про вільних хліборобів», викупився з кріпацтва і почав займатися дрібною торгівлею. Пізніше до справи прилучились його сини — Микола, Федір і Семен. Справжній підприємницький успіх до них прийшов під час Кримської війни, коли Терещенки зайнялися поставками для армії лісу, провіанту тощо. Нові можливості для збагачення відкрилися перед підприємливими людьми і під час реформи 1861 р. Ними сповна скористалися Терещенки. Вони заходилися активно скуповувати маєтки, будувати цукроварні та інші промислові заклади. Посівши найвищі щаблі в ієрархічній структурі суспільства та досягнувши вершин фінансового процвітання, Терещенки прилучилися до традиційних занять представників аристократичного світу: меценатства та колекціонування творів мистецтва і старожитностей. За розмахом своєї меценатської діяльності Терещенки не поступалися московським купцям Третьяковим. До того ж їхнє художнє зібрання було безцінним¹⁵.

Унаслідок промислового розвитку з'являється нова українська буржуазія, яка значною мірою сприяла національному розвитку українського народу. Головним представником фірми братів Яхненків* і Симиренка** став Кіндрат Михайлович Яхненко (1783–1868), який успадкував її у 1843 р. Уже у 20-і роки Яхненки і Симиренко володіли капіталом у 6–7 тис. руб. асигнаціями. Але справжній розквіт і славу фірма Яхненків і Симиренка здобула в 40-х роках, коли почала вкладати свої капітали у цукрову промисловість¹⁶. Їхні підприємства зосередились на якісному покращенні виробництва, використовуючи передову техніку і більш продуктивну найману працю¹⁷.

Зазначимо, що родини Яхненків та Симиренка зробили величезний внесок в економічне процвітання краю, вони були видатними меценатами національної культури. На суспільні погляди та свідомість Василя Федоровича Симиренка вплинула зустріч з українськими вченими, громадівцями Ф. Кістяківським та П. Чубинським, особливо близькі стосунки склались у нього з В. Антоновичем,

* Яхненки — родина українських промисловців-цукрозаводчиків. Походила із заможних селян-кріпаків м. Сміла на Черкащині. Викупившись із кріпацтва, Яхненки розбагатіли з гуртової торгівлі промисловими виробами, худобою, хлібом. У 1820–1830-х рр. брати Яхненки (Терентій, п. 1866 р., Кіндрат, п. 1868 р. і Степан, п. 1866 р.) разом із Ф. Симиренком (був одружений з їхньою сестрою Анастасією) займалися торгівлею борошном, збіжжям, шкірами, орендували млини в Умані та Смілі.

** Симиренко Федір Степанович (1791–1867) — один із перших цукрозаводчиків в Україні. Став співзасновником фірми «Брати Яхненки і Симиренко», що спорудила 1843 р. перший в Україні і Російській імперії в цілому механічний цукрово-рафінадний завод у Ташлику, 1848 р. — Городищенський цукрово-рафінадний завод поблизу Млієва.

який став головним посередником у його громадській діяльності, спрямованій на розвиток освіти, науки і культури¹⁸.

У середині століття більш інтенсивно формується українська національна буржуазія недворянського походження. Вона була зацікавлена, передусім, у власному збагаченні. У цілому її інтереси не відрізнялися від інтересів буржуазії інших націй. Проте у процесі капіталістичного розвитку української буржуазії доводилося дедалі частіше конкурувати у підприємницькій діяльності з капіталістами Росії, які мали більші капітали і багатий практичний досвід. У цій боротьбі українська буржуазія поступово починала усвідомлювати свої національні інтереси спочатку в особі окремих її представників, а згодом і більш широкого загалу.

Царський уряд передусім відстоював імперські інтереси, проте не міг не враховувати потребу промислового розвитку окраїн, їхніх природних багатств. Пряме втручання держави в економічний розвиток, політика протекціонізму (охоронні тарифи, державні замовлення, кредитування) сприяли розвитку металургійної та машинобудівної галузей України, зокрема південних регіонів. Така політика посилилась після Кримської війни. Держава надавала підприємцям допомогу шляхом держзамовлень, щедрих субсидій, премій, пільгових тарифів тощо¹⁹.

Проте в цих умовах розвиток приватної ініціативи нижчих станів був обмежений. Імперський уряд доклав усіх зусиль для створення ідеальних умов для підприємницької діяльності дворянства та іменитих купців. Зокрема дворянські підприємства звільнялися від промислових зборів; не обкладалися податком борошномельні, олійні, лісопилні, цегельні підприємства, що належали дворянам. Однак уряд усіляко підтримував підприємців російського походження. Російські підприємці серед населення України, що жило з прибутків від капіталів у середині XIX ст., становили 38,64%, українські — 29,12%, польські — 8,97%, єврейські — 15,68%. Торгівлею і торгово-кредитними операціями займалися 16,24% росіян, 13,43% українців, 1,03% поляків і 63,72% євреїв²⁰.

Промисловий переворот сприяв формуванню робітничого класу. Одним із проявів цього процесу протягом першої половини XIX ст. було заробітчання. Чисельність селян, які через розорення своїх господарств змушені були йти на заробітки, напередодні реформи 1861 р. становила сотні тисяч. В умовах кріпосницької Росії розорення селянства мало риси первісного накопичення, але специфічного, оскільки селянин звільнявся від засобів виробництва, але не ставав особисто вільним, залишаючись у залежності або від поміщика, або від імперської держави. Селяни-заробітчани поповнювали населення міст, особливо Південної України, наймаючись на купецькі та казенні промислові підприємства²¹.

Проте в основному кадри промислових робітників поповнювалися міським населенням з числа ремісників і міщан.

Особливістю формування промислового пролетаріату України було те, що він поповнювався не лише за кошти місцевого населення, але й у значній мірі за кошти вихідців з Росії. Відбувалася своєрідна робітничка колонізація українських

земель представниками російського походження. Національна строкатість робітників українських губерній накладала відбиток на сприйняття нових модерних ідей, впливала не лише на характер гуртування робітництва, а й гальмувала пробудження національної самосвідомості²².

У середині XIX ст. робітники поділялися на дві основні групи: вільнонаймані й кріпосні. Переважна маса робітників-кріпаків працювали в суконній, горілчаній, цукровій, полотняній, паперовій, селітроварній і скляній промисловості. На підприємствах, що належали поміщикам, у більшості випадків використовувалася праця кріпаків. На багатьох поміщицьких гуральнях і цукроварнях використовувалася як кріпацька праця, так і вільнонаймана. Протягом середини століття число вільнонайманих робітників неухильно зростає, а число кріпаків — скорочується. Загальна кількість робітників напередодні реформи 1861 р., зайнятих на промислових підприємствах і в ремісничих закладах України, становила 135 тис. осіб²³.

Особливістю українського робітничого класу передреформеної доби був його тривалий зв'язок із сільським господарством. У передреформені десятиріччя головним джерелом формування робітничого класу в Україні було селянство. Лише пізніше машинна індустрія цілком відривала робітників від землі. Свідомість цих робітників була різною. Так, у робітників селянського походження вона змінювалася повільно, певний час зберігала сподівання на земельний наділ, містила викривлені, хибні сприйняття дійсності. Приблизно таким самим чином формувалася свідомість робітників, які вийшли із ремісників-кустарів. Вихідці із робітничих сімей на основі досвіду і завдяки ширшим практичним можливостям глибше усвідомлювали свою тотожність і відмінність з іншими верствами. У них порівняно швидше зникли характерні риси селянського світосприйняття: дрібновласницький індивідуалізм, патріархальна приналежність. Вони відзначалися більшою самостійністю, частковою підготовленістю до сприйняття суспільно-політичних ідей.

Економічні інтереси переважної частини українського суспільства середини XIX ст. не збігалися з боротьбою за національне відродження і це позбавляло український національно-визвольний рух широкої соціальної бази. Українська національна буржуазія, яка тільки почала формуватись, була стурбована особистим збагаченням. Робітничий клас лише формувався і мало переймався усвідомленням необхідності боротьби за національне відродження. Лише тонкий прошарок інтелігенції розумів необхідність національного визволення українського народу²⁴.

На передній край боротьби за національне відродження в середині XIX ст. висувалися завдання ліквідації самодержавно-кріпосницького режиму. Залежний, неосвічений селянин міг бути носієм національних традицій, але не міг усвідомити нагальних політичних завдань національно-визвольного руху, характерного для модерної нації.

Боротьба проти кріпацтва була головною у виживанні селянства, відсувала на другий план, заміняла національні домагання.

У середині століття в сільському господарстві України панівною залишалася панщинна система господарства. Поміщицьке землеволодіння становило:

Лівобережна і Слобідська Україна 68–70%, Правобережна Україна — 75%, Південна Україна — 68%. Наприкінці 50-х років 34,5 тис. державних селян володіли більше ніж 86 тис. дес. землі. Значним землевласником залишалася держава²⁵.

Розшарування селянства на заможних і бідняків підірвало основи кріпосницької системи господарства. Заможна верхівка села все більше виходила з-під залежності поміщика, а зубожілі селяни, позбавлені засобів виробництва, неспроможні були виконувати панщину і дедалі більше ставали непридатними для феодално-кріпосницької експлуатації. Напередодні реформи 1861 р. на Правобережній Україні серед поміщицьких селян панщинних кріпаків було 97,4%, у Лівобережній — 99,3%, Південній — 99,1%²⁶. Найбільше від поміщицького гноблення страждало селянство Правобережної України, яке експлуатувалося польськими поміщиками.

У 1847–1848 рр. проведено інвентарну реформу поміщицьких селян Правобережжя. За інвентарними правилами земля, що була в користуванні селян, закріплювалася за ними, регламентувалися повинності селян на користь поміщика. Тяглові селяни мали відбувати на тиждень 3 дні з упряжкою і 1 жіночий день панщини, інші селяни — 2 дні чоловічих і 1 — жіночий. Городники за користування садибою і присадибною ділянкою платили оброк або відробляли 24 дні панщини на рік. Натуральні податки скасовувались. За додаткові повинності селяни мали одержувати платню²⁷.

Введення інвентарних правил не заспокоїло селянство. Антикріпосницька боротьба селян у 40-х роках набула масового, наступального характеру. Селяни боролися проти кріпацтва, за визволення з-під влади поміщиків, за землю і волю, за те, щоб стати вільними виробниками. Форми селянського протесту у передреформені роки мали вид скарг до урядових установ і цареві, відмовлялися відбувати панщину і сплачувати оброк, втечі в більш безпечні місця, у виді непокори владі, урядовцям, підпалювали поміщицькі мастки, захоплювали у поміщиків майно і розподіляли його між собою, вбивали поміщиків та їхніх управителів, чинили збройний опір поміщикам, брали участь у відкритих масових повстаннях. Протягом двадцяти дореформених років кількість селянських виступів в Україні зростає більше ніж утричі. З 1800 по 1860 рр. в Україні відбулося 2400 виступів селян проти кріпосників²⁸.

У 1850–1854 рр. на Лівобережній Україні відбулося 13 селянських виступів, у Новоросії — 7, на Правобережній Україні у 1850–1851 рр. відбулось 47 селянських виступів²⁹. У 1856–1860 рр. в Україні, за неповними даними, сталося 276 селянських виступів, в яких брали участь 160 тис. осіб³⁰.

Повстання продемонстрували поміщикам, царському урядові силу селян, козаків, військових поселенців у боротьбі за соціальні права. Вони розхитували основи феодального ладу, наближали його падіння. Також повстання будили громадянську думку в Україні, сприяли формуванню визвольних революційних ідей, збагатили традиції визвольної боротьби мас проти гнобителів.

Уже за царювання Миколи I створювались «таємні комітети», які мали вирішити селянське питання. Однак організований опір поміщиків змусив царя

відмовитись від реалізації будь-яких проєктів у селянському питанні. Але далекоглядні поміщики, побоюючись, щоб селяни не почали розкріпачуватися самі (тобто за допомогою революції), подавали до уряду різні проєкти звільнення селян, піклуючись у першу чергу, щоб через скасування кріпацтва поліпшити своє матеріальне становище.

Проте потреба подальшого розвитку продуктивних сил країни змусила царський уряд вдатися до скасування кріпосного права. Поборниками звільнення селянства від кріпосницького гноблення, захисниками його інтересів були представники політичних організацій та гуртків.

В умовах наростання селянського руху політизується українське національне відродження. Яскравим прикладом цього стала творча і політична діяльність Т. Шевченка. З цією метою у 1846 р. з'явилася таємна політична організація — Кирило-Мефодіївське товариство. Ліквідація кріпосного права, поділу людей на стани, здобуття слов'янської федерації держав стали головними завданнями кирило-мефодіївців. У 1856 р. у Харкові виник таємний політичний гурток, більшість членів якого ставила своїм завданням звільнення селян і заміну монархії республіканським правлінням³¹.

Співчували українському визвольному рухові представники польської інтелігенції. Наприклад, діяльність «Співдружності польського народу» під керівництвом Ш. Конарського. Дівав таємний гурток «Друзі людства», створений на початку Кримської війни, який очолював Ю. Котковський. Під час зборів цього гуртка відбувалося читання заборонених творів, також це супроводжувалось обговоренням політичних питань: про становище селянства, Кримську війну та ін. Обговорення селянського питання проходили в дусі програми Ш. Конарського. Студенти — члени цього таємного гуртка — перевдягалися в селянський одяг, відправлялися в села та проводили антивоєнну й антиурядову агітацію. Найбільш активними агітаторами були Ю. Котковський, Л. Совинський, Г. Качковський та ін. Члени таємного гуртка брали активну участь у підготовці повстання проти уряду³².

Виступи селян були зі співчуттям зустрінуті в передових суспільних колах. У боротьбу включалися студенти Київського університету та інших навчальних закладів. У студентських аудиторіях проходили летючі збори, на яких обговорювалося питання про участь студентів у селянських заворушеннях. Селянський рух, що охопив у 40–50-х роках Російську імперію, супроводжувався піднесенням національно-визвольних рухів у Царстві Польському, в Україні, Литві і в Білорусії. Наприкінці 50-х — на початку 60-х років у Росії склалась революційна ситуація. Визвольний рух в Україні в цей час мав свої особливості. Українці терпіли не тільки жорстоке соціальне, а й національне гноблення, їх душив і грабував не лише царизм і українські поміщики, а й поміщики польські і російські. Відсутність належної консолідації, імперська політика царизму заважали українським, російським і польським селянам, міському населенню, трудовій інтелігенції, які страждали від гніту самодержавства і кріпосницьких порядків, об'єднати сили в боротьбі за національні домагання³³.

Таким чином, у процесі капіталістичного розвитку Україна все глибше втягувалась у Російську імперську систему. Проте утвердження товарно-

грошових відносин впливало на національну самосвідомість значної частини українського етносу. Долався середньовічний ізоляціонізм, відбувалися структурні зміни у складі населення. Нова різночинна інтелігенція та кращі представники національної буржуазії стали носіями українського національного відродження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Дерев'янкін Т.І. Історія народного господарства Української РСР: Економіка досоціалістичних формацій / Т.І. Дерев'янкін. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 306.

² Макєєва Т.І. Діяльність земських установ Полтавської губернії з розгортання традиційних українських промислів у період з 1864 по 1914 роки.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т.І. Макєєва. — К., 2002. — С. 15–16.

³ Десятніков І.В. Наймана праця у сільському господарстві України в кінці XIX — на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.В. Десятніков. — Черкаси, 2004. — С. 14.

⁴ Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.) / І.О. Гуржій. — К., 1958. — С. 16.

⁵ Лановик Б.Д. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства / Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич. — К.: Генеза, 1994. — С. 240–242.

⁶ Буравченко Р.В. Історичні умови становлення та розвиток цукрової промисловості в Україні (XIX — початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Р.В. Буравченко. — Черкаси, 2006. — С. 12.

⁷ Гончарук Т.Г. Торгівля України першої половини XIX ст.: історія вивчення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т.Г. Гончарук. — Одеса, 1998. — С. 21.

⁸ Слабеев И.С. Торгово-транспортный (чумацкий) промысел и его роль в социально-экономическом развитии Украины в XVIII — первой половине XIX в.: автореф. дис. на получение науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины» / И.С. Слабеев. — К., 1960. — С. 8.

⁹ Лановик Б.Д. Економічна історія України і світу / Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич. — К.: Вікар, 2004. — С. 309.

¹⁰ Залесский Н.А. «Одесса» выходит в море (Возникновение парового мореплавания на Черном море. (1827–1855 гг.) / Н.А. Залесский. — Л., 1987. — С. 108–115.

¹¹ Рижева Н.О. Морське суднобудування в Україні (XIX — поч. XX ст.) / Н.О. Рижева // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. — 2004. — Вип. 17. — С. 30.

¹² Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — С. 7, 173.

¹³ Там само. — С. 74–75, 80, 97.

¹⁴ Суровцева І.Ю. Меценатство в Україні другої половини XIX — початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.Ю. Суровцева. — Донецьк, 2006. — С. 13, 15.

- ¹⁵ Лазанська Т. Вказ. праця. — С. 133, 209.
- ¹⁶ Там само. — С. 187–188, 190.
- ¹⁷ Буравченко Р.В. Вказ. праця. — С. 13.
- ¹⁸ Курінна Т.М. Розвиток благодійності на середньому Подніпров'ї (кінець XVIII — початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т.М. Курінна. — Черкаси, 2004. — С. 13.
- ¹⁹ Лазанська Т. Вказ. праця. — С. 8, 220.
- ²⁰ Там само. — С. 97, 147, 169.
- ²¹ Мельник Л.Г. Промисловий переворот в Росії і на Україні / Л.Г. Мельник. — К., 1969. — С. 53.
- ²² Куниця З.М. Робітники України в суспільно-політичному русі (60–80-ті роки XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / З.М. Куниця. — К., 2004. — С. 10.
- ²³ Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України. — С. 97–98.
- ²⁴ Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 20-40-е годы XIX века / Г.И. Марахов. — К.: Вища школа, 1979. — С. 45.
- ²⁵ Лановик Б.Д. Економічна історія України і світу. — С. 330.
- ²⁶ Там само. — С. 334.
- ²⁷ Там само. — С. 335.
- ²⁸ Селяньський рух на Україні 1850–1861 роки: збірник документів і матеріалів. — К., 1988. — С. 7.
- ²⁹ Гуржій І.О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII століття до 1861 року) / І.О. Гуржій. — К.: Радянська школа, 1958. — С. 132.
- ³⁰ Іванова Л.Г. Суспільно-політичний рух 60-х років XIX століття в Україні: до проблеми становлення ідеології / Л.Г. Іванова, Р.П. Іванченко. — К.: Міжнародний ін-т лінгвістики і права, 2000. — С. 22.
- ³¹ Гуржій І.О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту. — С. 105–106.
- ³² Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 50-60-е годы XIX века / Г.И. Марахов. — К.: Вища школа, 1981. — С. 25–28.
- ³³ Общественно-политическое движение на Украине в 1856–1862 годах: материалы и документы. — К.: АН УРСР, 1963. — С. 23–25.

Стаття надійшла до редколегії 28.10.2014 р.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ В НАДДНЕПРЯНСКОЙ УКРАИНЕ в середине XIX в.

В статье рассматриваются социальные и экономические сдвиги в украинских губерниях в середине XIX в. Отмечено, что утверждение товарно-денежных отношений влияло на национальное самосознание значительной части украинского этноса. Преодолевался средневековый изоляционизм, происходили структурные изменения в составе населения. Новая разночинная интеллигенция и лучшие представители национальной буржуазии стали носителями украинского национального возрождения.

Ключевые слова: *промышленный переворот, мануфактуры, промышленное производство, предприятия, национальная буржуазия, пролетариат.*

**SOCIAL AND ECONOMIC CHANGES IN NADDNIPRYANSKA UKRAINE
in the middle of the XIX-th century**

Social and economic changes in Ukrainian provinces in the middle of the XIX-th century are scrutinized in the article. It is underlined that the establishment of commodity-money relations influenced the national identity of the minor part of Ukrainian ethnos. In return the Middle Ages' isolationism was overcome; there were structural changes of the population. New differently ranked intellectuals and the best representatives of national bourgeoisie became a medium part of Ukrainian national revival.

Keywords: *industrial revolution, factory, manufacturing, enterprise, national bourgeoisie, the proletariat.*